

‘ΚΛΕΙΔΙΑ’ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΝΤ

1. Η σκέψη του Ιμάνουελ Καντ (1724 - 1804) αποτελεί αναμφίβολα σταθμό στην ιστορία της φιλοσοφίας των Νεώτερων Χρόνων. Μπορούμε εύκολα να διακρίνουμε δύο βασικές φάσεις στην εξέλιξή της: Κατά την περίοδο από το 1747 μέχρι το 1770 που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως προκριτική, οι τοποθετήσεις του είναι επηρεασμένες κυρίως από την ρασιοναλιστική παράδοση των Λάμπνιτς και Βολφ, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράζουν και αντίρροπες εμπειριστικές διαθέσεις που ενισχύονται μετά από την «αφύπνισή» του από το «δογματικό του λήθαργο» μέσα από τη γνωριμία του με τις ιδέες του Χιούμ. Η κριτική περίοδος ξεκινά με την διατριβή του *Περί της μορφής και των αρχών του αισθητού και του νοητού κόσμου* (1770) και περιλαμβάνει τα διασημότερα έργα του, την *Κριτική του καθαρού Λόγου* (1781, 1787) τα *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική Μεταφυσική* (1783), τα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών* (1785), τις *Μεταφυσικές αρχές της Φυσικής Επιστήμης* (1786) την *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* (1788), την *Κριτική της κριτικής δύναμης* (1790) το *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο* (1793) και το *Η μεταφυσική των ηθών* (1797-8). Κατά την περίοδο αυτή δημοσιεύει και σημαντικά δοκίμια για διάφορα ζητήματα ανθρωπολογίας, πολιτικής, ιστορίας και δικαίου.

Είναι δικαιολογημένη η παρατήρηση ότι ο Καντ εισηγείται μια νέα κριτική θεώρηση του φιλοσοφείν που καθιστά δυνατή μια γόνιμη και πρωτότυπη σύνθεση προγενέστερων αντίθετων αντιλήψεων στο χώρο της μεταφυσικής και της γνωσιολογίας, θεμελιώνει την ηθική σκέψη σε μια ριζική σύλληψη της ανθρώπινης αυτονομίας, διαμορφώνει ένα σταθερό πλαίσιο αρχών για την ανάπτυξη της αισθητικής και της φιλοσοφίας της τέχνης, και επιτρέπει την ορθολογική αντιμετώπιση της θρησκείας. Επιτυγχάνει έτσι την συστηματική φιλοσοφική στήριξη του νεωτερικού επιστημονικού κοσμοειδώλου και ταυτόχρονα την υπεράσπιση των διαφερόντων του πρακτικού Λόγου, της ηθικότητας και της θρησκευτικής πίστης.

Είναι γεγονός πως η εξοικείωση με τη σκέψη του Καντ δεν είναι εύκολη υπόθεση. Ο μελετητής καλείται να δαμάσει ένα σύνολο τεχνικών εννοιών, επιχειρημάτων και αλληλοεξαρτώμενων θέσεων που καλύπτουν τους κυριότερους κλάδους του φιλοσοφικού στοχασμού και απαρτίζουν ένα περίπλοκο σύστημα.. Για να το κατορθώσει οφείλει να κατανοήσει την ιδιαιτερότητα και τον επαναστατικό

χαρακτήρα της καντιανής προσπάθειας για την επίλυση μιας σειράς φιλοσοφικών προβλημάτων, η αντιμετώπιση των οποίων φαινόταν να έχει οδηγηθεί σε αδιέξοδο. Στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε ορισμένες από τις βασικότερες τοποθετήσεις του που ανοίγουν νέους δρόμους σε διαφορετικούς τομείς από τη γνωσιολογία ως την αισθητική.

II. Ξεκινώντας από την έννοια της κριτικής φιλοσοφίας που εισηγείται ο Καντ στην *Κριτική του καθαρού Λόγου*, μπορεί κανείς να αναγνωρίσει τη σημασία του εγχειρήματος οριοθέτησης της γνωστικής εμβέλειας της φιλοσοφικής σκέψης. Η οριοθέτηση αυτή προτείνεται από τον εμπνευστή της ως απαραίτητη για να σταματήσει η άγωνα αντιπαράθεση δογματικών ισχυρισμών που οδηγούν σε διαλεκτικές πλάνες και αντινομίες και ανοίγουν το δρόμο σε ακραίες σκεπτικιστικές αμφισβητήσεις.

Το αίτημα της οριοθέτησης που εκφράζει ένα είδος γνωσιολογικής ταπεινοφροσύνης, συμπληρώνεται από την κεντρική ιδέα μιας «κοπερνίκειας στροφής» στη φιλοσοφία. Σύμφωνα με αυτή τη σύλληψη, θα διαπιστώσουμε ότι δεν οφείλει όλη η γνώση μας να ρυθμίζεται προς τα αντικείμενα, αλλά και τα ίδια τα αντικείμενα πρέπει να ρυθμίζονται προς τα *a priori* στοιχεία της γνώσης μας που προέρχονται από τον ίδιο τον ανθρώπινο νου. Αυτά τα στοιχεία που *εμείς* επιβάλλουμε στα πράγματα μπορούμε να τα γνωρίσουμε με βεβαιότητα ως απαραίτητα δομικά υλικά του εμπειρικού κόσμου τον οποίο προσεγγίζουμε αρχικά μέσα από τις αισθήσεις μας και κατανοούμε με τις έννοιές μας.

Εγκαταλείπεται έτσι η φιλοδοξία να επιτευχθεί οποιαδήποτε ουσιώδης *a priori* γνώση της μεταφυσικής διάστασης που υπερβαίνει τα όρια της δυνατής εμπειρίας. Ο θεωρητικός Λόγος καλείται να περιοριστεί στη διερεύνηση των αναγκαίων, *a priori* συνθηκών δυνατότητας κάθε γνώσης. Χρησιμοποιώντας την καντιανή ορολογία, θα λέγαμε πως οι νόμιμοι γνωστικοί στόχοι της φιλοσοφικής σκέψης δεν μπορεί να είναι *υπερβατικοί*, δηλαδή να αφορούν την πραγματικότητα που εκτείνεται πέρα από τον κόσμο της εμπειρίας μας, αλλά οφείλουν να είναι μόνο *υπερβατολογικοί*, δηλαδή να αναφέρονται στις *a priori* συνθήκες δυνατότητας της γνώσης αυτού του κόσμου. Σύμφωνα με τη διατύπωσή του, υπερβατολογικό είναι ό,τι αναφέρεται σε “κάθε γνώση που γενικά δεν ασχολείται τόσο με αντικείμενα όσο με το δικό μας μονάχα τρόπο γνώσεως αντικειμένων, εφόσον αυτός πρόκειται να είναι *a priori* δυνατός” (Kant 1976: A11/B25)

Οι παραδοσιακές μεταφυσικές αναζητήσεις παραχωρούν έτσι τη θέση τους σε μια γνωσιολογική έρευνα νέας μορφής, που συνιστά και μια ιδιότυπη μεταφυσική της εμπειρίας, στο βαθμό που ο κόσμος ο οποίος μας αποκαλύπτεται μέσα από την εμπειρία μας προσαρμόζεται αναγκαστικά στην υφή και τη λειτουργία των νοητικών μας δυνάμεων. Οι νοητικές αυτές δυνάμεις, περιλαμβάνουν την *αισθητικότητα* που αποτελεί το πρώτο πλαίσιο πρόσληψης αισθητηριακού υλικού, και τη *νόηση* (ή *διάνοια*), το ανώτερο επίπεδο εννοιολογικής του επεξεργασίας. Ο χώρος και ο χρόνος και οι κατηγορίες, οι καθαρές έννοιες της νόησης, αποτελούν αντίστοιχα τις *a priori* μορφές της εποπτείας και τους νοητικούς μηχανισμούς για την ενοποίηση των φαινομένων τα οποία γνωρίζουμε. Η συνεργασία των βασικών νοητικών δυνάμεων επιτυγχάνεται με τη διαμεσολάβηση της φαντασίας που έχει συνθετική και συγκροτητική λειτουργία και δεν περιορίζεται στη δημιουργία ή ανάπλαση μορφών, και η εφαρμογή τους κατά την επιδίωξη της γνώσης του κόσμου απαιτεί και την κριτική ικανότητα που εξετάζεται στην τρίτη *Κριτική*. Κατ'αυτόν τον τρόπο, ο Καντ επιτυγχάνει μια πρωτότυπη σύνθεση *ρασιοναλισμού* και *εμπειρισμού* στο χώρο της γνωσιολογίας και *ιδεαλισμού* και *ρεαλισμού* στο πεδίο της μεταφυσικής. Είναι εμπειριστής εφόσον παραδέχεται ότι η γνώση ξεκινά αναγκαστικά με την εμπειρία και ταυτόχρονα ρασιοναλιστής γιατί υποστηρίζει ότι δεν πηγάζει αποκλειστικά από την εμπειρία. Όπως γράφει, -“..Και αν ακόμα κάθε γνώση μας πρωτοαρχίζει με την εμπειρία, αυτό δε σημαίνει ότι και κάθεμιά πηγάζει από την εμπειρία.”(Kant 1976: B1). Είναι ρεαλιστής στο βαθμό που συμφωνεί ότι ο κόσμος ως σύνολο *πραγμάτων καθεαυτά* (ή *νοουμένων*) υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου, και ταυτόχρονα *ιδεαλιστής*, αφού πιστεύει ότι ο κόσμος ως σύνολο *φαινομένων* συγκροτείται από τον ανθρώπινο νου. Ο *υπερβατολογικός* του *ιδεαλισμός* μπορεί να αποκληθεί και *μορφικός*, επειδή εκείνο που περιγράφει ως εξαρτώμενο από το νου είναι η μορφή των φαινομένων, ή και *κριτικός* στο μέτρο που υπαγορεύεται από την αυτοκριτική εξέταση του καθαρού Λόγου.

Κατά τον Καντ οι βασικές προτάσεις της μεταφυσικής, όπως και των μαθηματικών και της καθαρής φυσικής επιστήμης δεν είναι *αναλυτικές* (όπως εκείνες που εκφράζουν απλώς λογικές σχέσεις μεταξύ εννοιών χωρίς να παρέχουν καμιά πληροφορία για τον κόσμο), είναι *συνθετικές* (διευρύνουν τη γνώση μας). Ωστόσο δεν είναι *a posteriori* (όπως οι προτάσεις που αντλούν το περιεχόμενό τους από την εμπειρία) αλλά *a priori* (δηλαδή διακρίνονται από καθολικότητα και αυστηρή αναγκαιότητα). Χαρακτηριστικά παραδείγματα συνθετικών *a priori* προτάσεων που

παρατίθενται στην *Κριτική του καθαρού Λόγου* είναι η « $7+5 = 12$ » και «Η ευθεία γραμμή ανάμεσα σε δύο σημεία είναι η πιο σύντομη» (Kant 1976: B15-6) και από το χώρο της κριτικής μεταφυσικής, «Όλες οι μεταβολές λαμβάνουν χώρα σύμφωνα προς το νόμο της συνδέσεως της αιτίας και του αποτελέσματος» (Kant 1979: B232). Οι προγενέστεροι, δογματικοί ρασιοναλιστές φιλόσοφοι αναγνώριζαν την αλήθεια τέτοιων προτάσεων, παρόλο που δεν χρησιμοποιούσαν την καντιανή ορολογία, αλλά δεν ήταν σε θέση να δώσουν ικανοποιητική εξήγηση της δυνατότητάς τους. Σύμφωνα με τον Καντ, αυτή η εξήγηση παρέχεται μόνο από το γεγονός της παρέμβασης του ανθρώπινου νου που επιβάλλει την σταθερή οργάνωση των καθαρών μορφών της εποπτείας και των κατηγοριών της νόησης στην παρεχόμενη από την εμπειρία πολλαπλή ύλη των φαινομένων.

Μπορεί κανείς να μην κατανοεί πλήρως ή και να αμφιβάλλει για τη λογική συνοχή της καντιανής σύλληψης. Όπως έχουν παρατηρήσει πολλοί μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, η σύνθεση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού μοιάζει ασταθής και προβληματική, εάν δεν είμαστε ικανοί να εξηγήσουμε πώς ακριβώς ο κόσμος μπορεί *συνάμα* και να εξαρτάται και να υπάρχει ανεξάρτητα από τον ανθρώπινο νου. Η προτεινόμενη αντίληψη των σχέσεων ανθρώπινου νου και κόσμου ίσως γίνεται σαφέστερη αν ερμηνεύσουμε την κεντρική διάκριση μεταξύ πραγμάτων καθεαυτά και φαινομένων ως διάκριση μεταξύ δύο *τρόπων θεώρησης ή όψεων* ενός ενιαίου κόσμου και όχι ως διαφοροποίηση μεταξύ *δύο κόσμων* ή *δύο διαστάσεων*. Ο *υπερβατολογικός ιδεαλισμός*, σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, είναι ορθότερο να θεωρηθεί γνωσιολογική, ή καλύτερα μεταφιλοσοφική ή μεθοδολογική, και όχι ουσιαδώς μεταφυσική τοποθέτηση. Πρόκειται απλώς για την αναγνώριση των ορίων, των επιστημικών συνθηκών και της ιδιαίτερης φύσης της ανθρώπινης γνώσης, για την απόρριψη της δυνατότητας υιοθέτησης μιας *θεοκεντρικής σκοπιάς υπό το πρίσμα της αιωνιότητας*, και κατά συνέπεια για την αποδοχή ενός είδους αγνωστικισμού για την βαθύτερη υφή της πραγματικότητας, θεωρημένης *καθεαυτήν*. Η αντίθετη τοποθέτηση είναι ο *υπερβατολογικός ρεαλισμός* τον οποίο κατά τον Καντ υιοθετούσαν όλοι οι παλαιότεροι φιλόσοφοι και που μπορεί να οδηγήσει στον *εμπειρικό ιδεαλισμό*. Ο ιδεαλισμός αυτός πρέπει να απορριφθεί ως απαράδεκτος, εφόσον, όπως φαίνεται από τη σκέψη του Μπάρκλεϋ, συνεπάγεται την αμφισβήτηση της ανεξάρτητης ύπαρξης των υλικών πραγμάτων του εξωτερικού κόσμου.

Ωστόσο, είναι αδύνατον να καταλάβει κανείς πλήρως τις γνωσιολογικές και μεταφυσικές θέσεις του Καντ αν δεν προσέξει την εμβέλεια της στρατηγικής του.

Γιατί, πέρα από τις επί μέρους συνθέσεις στοιχείων των αντίπαλων φιλοσοφικών ρευμάτων της εποχής του, των οποίων ελέγχει τις δογματικές παραδοχές, ο εισηγητής της κριτικής στροφής, ενδιαφέρεται κυρίως για την συμφιλίωση του επιστημονικού κοσμοειδώλου των Νεώτερων Χρόνων με τις πεποιθήσεις του απλού ανθρώπου. Δεν πρέπει να ξεχνάμε την προτεραιότητα την οποία αποδίδει στον *πρακτικό Λόγο* που ασχολείται με την ηθική και τη θρησκεία. Έτσι, ακριβώς οι ριζικοί περιορισμοί στη θεωρητική μεταφυσική γνώση τους οποίους επιβάλλει η υπερβατολογική του σκοπιά, του επιτρέπουν να διασφαλίσει την *πρακτική γνώση* του ηθικού νόμου και της ελευθερίας που όπως θα δούμε στηρίζει και την ορθολογική πίστη στο Θεό και την αθανασία της ψυχής. Μαζί με τις δογματικές θέσεις και τις μάταιες προσπάθειες ορθολογικών αποδείξεων για την ύπαρξη κάποιας πνευματικής, υπερβατικής πραγματικότητας καταρρέουν και οι αντίθετες, εξίσου δογματικές, υλιστικές και αθεϊστικές αντιλήψεις, και οι αδικαιολόγητες σκεπτικιστικές προσεγγίσεις..

Πράγματι, σημαντικό μέρος της *Κριτικής του καθαρού Λόγου*, ασχολείται με την *υπερβατολογική διαλεκτική*, δηλαδή τον διεξοδικό έλεγχο των λογικών πλανών, των ψευδαισθήσεων και των αντιφάσεων που προκύπτουν όταν ο καθαρός Λόγος προσπαθεί να προεκτείνει την χρήση των κατηγοριών της νόησης πέρα από τα όρια της δυνατής εμπειρίας και να επιτύχει τη γνωστική σύλληψη απόλυτων οντολογικών όρων της πραγματικότητας. Ο Καντ επιχειρεί να καταδείξει ότι ένα τέτοιο εγχείρημα με υπερβατική στόχευση είναι μάταιο· οδηγεί σε παραλογισμούς στο χώρο της φιλοσοφικής ψυχολογίας (με την υποστασιοποίηση του υπερβατολογικού υποκειμένου της σκέψης ως μιας άυλης, ενιαίας και αθάνατης ψυχής), σε αντινομίες στο πεδίο της φιλοσοφικής κοσμολογίας (με ισοσθενή επιχειρήματα υπέρ και κατά της ύπαρξης ορίων του κόσμου στο χώρο και το χρόνο, έσχατων απλών στοιχείων, ελευθερίας πέρα από την αιτιότητα των φυσικών νόμων, ενός απολύτως αναγκαίου Οντος μέσα ή έξω από τον φυσικό κόσμο) και σε εσφαλμένες απόπειρες απόδειξης της ύπαρξης ενός υπέρτατου Όντος στο πλαίσιο της φιλοσοφικής θεολογίας. Τα αδιέξοδα αυτά της ανθρώπινης σκέψης μπορούν να αποφευχθούν μόνο με την υιοθέτηση του υπερβατολογικού ιδεαλισμού.

Το γεγονός ωστόσο ότι δεν κατορθώνουμε να αποκτήσουμε θεωρητική γνώση για οντότητες και ιδιότητες, όπως η αθάνατη ανθρώπινη ψυχή, η ελευθερία και ο ηθικός της αυτοκαθορισμός και το υπέρτατο Όν που συνιστά το ιδεώδες του καθαρού Λόγου, δε σημαίνει ότι οι σχετικές έννοιες είναι ασυνάρτητες και κενές περιεχομένου. Μπορεί να χρησιμεύσουν ως *ρυθμιστικές ιδέες* που κατευθύνουν το

νου μας στη συνεχή διεύρυνση της γνώσης του φυσικού κόσμου και κυρίως στον ορθό προσανατολισμό της πράξης μας και γενικότερα την έλλογη οργάνωση του βίου μας.

Παρά τις δυσκολίες και τα άλυτα προβλήματα της μεγαλόπνοης καντιανής γνωσιολογικής σύνθεσης και της κριτικής μεταφυσικής η κεντρική της ιδέα και πολλά επιμέρους στοιχεία της σφραγίζουν την εξέλιξη της νεωτερικής φιλοσοφικής σκέψης. Στην λεγόμενη ηπειρωτική, αλλά και στην αγγλοαμερικανική αναλυτική παράδοση, προτείνονται, γόνιμες και πρωτότυπες εφαρμογές της υπερβατολογικής επιχειρηματολογίας, και της γενικότερης θεώρησης του υπερβατολογικού ιδεαλισμού που οδηγούν σε μετασχηματισμούς και νέες συλλήψεις. (Βιρβιδάκης 2004).

3. Σ' αυτό το σημείο ο μελετητής θα στραφεί στην πρακτική φιλοσοφία του Καντ και θα εστιάσει την προσοχή του στα *Θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών* και στην *Κριτική του πρακτικού Λόγου*. Η επαναστατική συμβολή του Καντ και σε αυτόν τον χώρο συνίσταται προπάντων στην αναγνώριση των άρρηκτων και αμοιβαίων σχέσεων ηθικής, ορθολογικότητας και ελευθερίας. Η καντιανή ηθική που μπορεί να φαίνεται απόλυτη, αυστηρή και φορμαλιστική συνιστά μια θαυμαστή απόπειρα αυτόνομης θεμελίωσης βασικών ηθικών πεποιθήσεων. Η θεμελίωση αυτή επιδιώκεται με αναφορά σε αρχές που μας επιτρέπουν να ελέγχουμε την ορθολογικότητα των ηθικών μας κανόνων, και, υπερβαίνοντας τις φυσικές μας εγωιστικές προδιαθέσεις, να αντιμετωπίζουμε τον εαυτό μας και τους συνανθρώπους μας ως ισότιμους νομοθέτες ενός υποθετικού δημοκρατικού κράτους ελεύθερων, έλλογων όντων. Εδώ, ο Καντ πιστεύει πως φανερώνεται πλήρως η πραγματικότητα της ελευθερίας μας της οποίας η πρώτη *Κριτική* είχε καταδείξει απλώς την δυνατότητα..

Πράγματι, ο Καντ προσπαθεί να θεμελιώσει την ηθική στην ανθρώπινη ορθολογικότητα και να φανερώσει την άμεση σχέση της με τη δυνατότητα ελεύθερης συμπεριφοράς. Και η ελευθερία αυτή από τις ανορθόλογες και παθολογικές φυσικές μας ορμές, αλλά και από εξωτερικούς δεσμευτικούς παράγοντες, μπορεί να επιτευχθεί μονάχα μέσα από την αυτόνομη -και αυτοδεσμευτική- πειθαρχία του Λόγου μας. Ο ηθικός νόμος μας αποκαλύπτεται ως η ύψιστη πρακτική εκδήλωση της έλλογης ελευθερίας μας. Κριτήριο της ηθικότητας, ενδεικτικό αυτού που ο Καντ ονομάζει “καλή θέληση”, πρέπει να θεωρηθεί η συμμόρφωση με τα πρακτικά αξιώματα που υπαγορεύει

ο ηθικός νόμος, και, σε βαθύτερο επίπεδο, η *πρόθεση* να πράξουμε σεβόμενοι τις επιταγές αυτών των αξιωμάτων. Και η αρχή των αξιωμάτων του ηθικού νόμου που μας δίνουν τη δυνατότητα καθοδήγησης της συνείδησής μας, αλλά και αποτίμησης των πράξεων, περιγράφεται με την έννοια της *κατηγορικής προστακτικής/ προσταγής*. Οι ηθικές προσταγές, παρατηρεί ο Kant, έχουν “κατηγορικό” χαρακτήρα και αντιδιαστέλλονται προς τις “υποθετικές” προστακτικές της “επιδεξιότητας” και της “σύνεσης”, που μας διδάσκουν *υπό ποιές προϋποθέσεις* μπορούμε να πετύχουμε κάποιο στόχο. . Έτσι, κατηγορική προστακτική μπορεί να ονομαστεί το βασικό αξίωμα που εξαναγκάζει τη θέληση “χωρίς να υπόκειται ως αναγκαία συνθήκη κανέναν άλλον σκοπός προς επίτευξη” (Kant 1984: 64). Από αυτό μπορούν να συναχθούν όλες οι συγκεκριμένες ηθικές προσταγές.

Ο Kant στο έργο του *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, παρέχει μια ποικιλία διατυπώσεων της κατηγορικής προστακτικής, οι ακριβείς εννοιολογικές σχέσεις των οποίων αποτελούν αντικείμενο μελέτης των διαφόρων σχολιαστών. Εδώ, χωρίς να υπεισέλθουμε στα σχετικά ερμηνευτικά προβλήματα, μπορούμε να παραθέσουμε τις τρεις βασικότερες, αυτές που θα ήταν δυνατό να ονομάσουμε αντίστοιχα, διατύπωση του *καθολικού νόμου* (ΚΝ), της *ανθρωπότητας ως αυτοσκοπού* (ΑΑ) και του *κρατους των σκοπών* (ΚΣ):

“Πράττε μόνο σύμφωνα με ένα τέτοιο γνώμονα, μέσω του οποίου μπορείς συνάμα να θέλεις, αυτός ο γνώμονας να γίνει καθολικός νόμος.”

“Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα, τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντα ταυτόχρονα ως σκοπό και ποτέ μόνο ως μέσο.”

“Πράττε σαν να ήσουν πάντα. χάρη στους γνώμονές σου, ένα νομοθετικό μέλος του κράτους των σκοπών.” (Kant 1984)

Ως γνώμονα (Maxime) της πράξης ο Kant εννοεί το “υποκειμενικό αξίωμα της θέλησης”, δηλαδή το συγκεκριμένο κανόνα που εφαρμόζεται συνειδητά ή μη από το υποκείμενο κάθε πράξης κατά την επιτέλεσή της. Σύμφωνα με την πρώτη διατύπωση, η συμμόρφωση με το κριτήριο της κατηγορικής προστακτικής έγκειται στη δυνατότητα που έχει το δρων υποκείμενο, να θέλει, σκεπτόμενο ορθολογικά, το “υποκειμενικό αξίωμα” της πράξης του να μετατραπεί σε αντικειμενικά ισχύοντα “καθολικό νόμο”. Η αρνητική μάλιστα αποτίμηση της ηθικότητας ορισμένων πράξεων δε βα-

σίζεται στο γεγονός ότι η καθιέρωση του γνώμονα τον οποίο ακολουθούν αυτές οι πράξεις θα οδηγούσε προφανώς σε καταστροφικές για όλους συνέπειες -κάτι που θα ενδιέφερε τους ωφελμιστές- , αλλά πρώτιστα στο ότι θα ανέκυπτε “αντίφαση” στην ίδια τη θέληση εκείνου που θα αποδεχόταν την καθολική εφαρμογή του. Οι συνέπειες μιας τέτοιας κατάστασης (όπως π.χ. της σύναψης συμφωνιών με σκοπό να τις αθετούμε οποτεδήποτε μας βολεύει) δε θα ήταν απλά βλαβερή. Θα συνεπάγονταν την πρακτική αυτοαναίρεση των θεσμών μας και κάτι τέτοιο θα σήμαινε αντιφατική σχέση της θέλησης με τις ίδιες της τις έλλογες επιθυμίες.

Αυτή η εφαρμογή της αρχής της καθολικευσιμότητας μας θυμίζει τον “χρυσό κανόνα” της ιουδαιοχριστιανικής παράδοσης. (“Κάνε στους άλλους αυτό που θέλεις να κάνουν και εκείνοι σε σένα, και μην κάνεις αυτό που δε θέλεις να σου κάνουν.”) Εκείνο όμως που πρέπει να επισημανθεί είναι πως η καντιανή προστακτική διεκδικεί γενικότερη, καθολική ισχύ, και δεν περιορίζεται στις άμεσες επιθυμίες μας ως μέλους μιας λιγότερο ή περισσότερο στενής κοινωνικής ομάδας. Ένας κακοποιός που δε θα σκεπτόταν καθαρά ορθολογικά θα μπορούσε ίσως κατά τον Kant να απαιτήσει την απελευθέρωσή του, με το απλοϊκό “ανταποδοτικό” σκεπτικό ότι και αυτός έτσι θα ενεργούσε αν ήταν στη θέση των εκπροσώπων του νόμου και περιμένει κάτι ανάλογο και από αυτούς. (Kant 1984)

Σε ό,τι αφορά τη δεύτερη διατύπωση, μια πρώτη ερμηνεία της έννοιας του “-σκοπού” φανερώνει την προσπάθεια κατοχύρωσης του σεβασμού της ελευθερίας του κάθε ατόμου, συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του υποκειμένου της πράξης, και όλων των σχετικών μ’ αυτήν ελευθερία δικαιωμάτων που αποδίδονται στην ανθρώπινη προσωπικότητα. Ο Kant δεν παραβλέπει το ότι είναι φυσικό στην καθημερινή μας ζωή να αντιμετωπίζουμε ο ένας τον άλλο, και ως μέσο για την επίτευξη των σκοπών μας. Όμως τονίζει ότι πρωταρχικό μας καθήκον είναι να συμπεριφερόμαστε απέναντι στον εαυτό μας και στους άλλους θεωρώντας τους πρωτίστως ως “σκοπό” των ενεργειών μας, να αναγνωρίζουμε δηλαδή την απόλυτη και ισότιμη ηθική αξία τους.

Η τρίτη διατύπωση προβάλλει τη δυνατότητα της αυτόνομης θέλησης να “νομοθετεί” ηθικά χωρίς καμμία εξωτερική, υπερφυσική ή φυσική εξάρτηση, αλλά και υπονοεί την υποχρέωσή της να (αυτο)δεσμεύεται από το γεγονός της συμμετοχής της σε ένα νοητό δημοκρατικό “κράτος” ισότιμων, έλλογων όντων.

Οι παραπάνω διατυπώσεις του “αναγκαίου αξιώματος μιας θέλησης η οποία αφ’εαυτής συμφωνεί με τη λογική” επιδιώκουν τον ακριβή προσδιορισμό του μέτρου

της ηθικότητας. Στην ουσία τους εκφράζουν, με διαφορετικό τρόπο, την ίδια περίπου καίρια αντίληψη της αμερόληπτης μεταχείρισης κάθε ατόμου. Αυτή, σύμφωνα με την ανάλυση του Kant, απορρέει από την ορθολογικότητα και επιτρέπει την έκφραση και πραγμάτωση της ελευθερίας μας, ως δυνατότητας της θέλησής μας “μέσω του γνώμονά της να θεωρεί τον εαυτό της ταυτόχρονα ως καθολικό νομοθέτη”, “ως νομοθετικό μέλος του κράτους των σκοπών”. Ιδιαίτερο ερμηνευτικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική μελέτη των εφαρμογών τους, η οποία καθιστά προφανή τη συμπληρωματικότητά τους. Η στοιχειώδης έννοια της συνεπούς ανταπόκρισης της θέλησής μας στο αίτημα καθολικευσιμότητας του συγκεκριμένου “γνώμονα” των πράξεων, εμπλουτίζεται από την περιγραφή των μελών της ανθρώπινης κοινωνίας ως “αυτοσκοπών”, και ως ισότιμων “νομοθετών” μιάς νοητής δημοκρατικής πολιτείας.

Αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι στην *Κριτική του Πρακτικού Λόγου* ο Καντ προχωρώντας πέρα από την αμοιβαία κατοχύρωση της έλλογης ελευθερίας και της ηθικότητας παρέχει μια ηθική στήριξη στην πίστη στην αθανασία της ψυχής και στην ύπαρξη του Θεού. Η ζωή μετά θάνατον και η ύπαρξη ενός ύψιστου πανάγαθου και δίκαιου Κριτή παρουσιάζονται ως αιτήματα του πρακτικού Λόγου για την πραγμάτωση του *υπέρτατου Αγαθού* της σύμπτωσης ευτυχίας και ηθικότητας, κάτι που φαίνεται ανέφικτο μέσα στον κόσμο της επίγειας ζωής μας όπου κυριαρχεί η αδικία.. Βέβαια είναι δύσκολο να υποστηριχθεί ότι η *πρακτική* γνώση που υποτίθεται πως απορρέει από την προσδοκώμενη ικανοποίηση αυτών των αιτημάτων χαρακτηρίζεται από βεβαιότητα και συνιστά κάτι περισσότερο από απλή έλλογη ελπίδα (Kant 2004). Συναφή ζητήματα συζητούνται και στο έργο του Καντ για τη θρησκεία μέσα στα όρια του Λόγου. (Kant 2007)

Ασφαλώς, πρέπει και εδώ να είμαστε προετοιμασμένοι να αντιμετωπίσουμε μια σειρά σοβαρών ενστάσεων που αφορούν κυρίως τις δυσκολίες ερμηνείας και εφαρμογής της πρακτικής φιλοσοφίας του Καντ. Και οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι η σύλληψη της *κατηγορικής προσταγής*, της κεντρικής αρχής του ηθικού νόμου, στις διάφορες διατυπώσεις της, μάλλον δεν επαρκεί για να εκφράσει όλες τις διαστάσεις του ηθικού βίου. Η καντιανή ηθική έχει ακόμη κατηγορηθεί για αυστηρότητα και ακαμψία, υποτίμηση του ρόλου των θετικών συναισθημάτων και αδυναμία αντιμετώπισης σοβαρών ηθικών διλημμάτων. Είναι μάλιστα διαβόητη η επιμονή του στην απόλυτη καταδίκη της προσφυγής στην ψευδολογία σε οποιοσδήποτε περιστάσεις, πχ. για να προστατευθεί ένας αθώος άνθρωπος που

καταδιώκεται και κινδυνεύει. Όμως, δεν μπορούμε να αρνηθούμε πως η όλη σύλληψη του βρίσκεται στον πυρήνα του ηθικού μας στοχασμού και στηρίζει ένα πλέγμα νεωτερικών ρυθμιστικών ιδεών που αφορούν, μεταξύ άλλων, την ισότητα, την αξιοπρέπεια και τα ατομικά δικαιώματα και εξακολουθούν να εμπνέουν τις σύγχρονες προσπάθειες για τη διαμόρφωση μιας οικουμενικής ηθικής. Η εξέταση της ανάδειξης αυτών των ρυθμιστικών ιδεών και στα πολιτικά δοκίμια του Καντ διευκολύνει την αποτίμηση της γενικότερης συνεισφοράς του στη φιλοσοφική κληρονομιά του Διαφωτισμού.

III. Ο μελετητής που θέλει πραγματικά να ολοκληρώσει την γνωριμία του με την καντιανή σκέψη, είναι υποχρεωμένος να εντρυφήσει και στην συλλογιστική της *Κριτικής της κριτικής δύναμης*. Πρόκειται για τον τελευταίο μεγάλο σταθμό της εξέλιξης της κριτικής φιλοσοφίας. Εδώ, προτείνεται η υπέρβαση της ενδεχόμενης αντίθεσης μεταξύ φύσης και ελευθερίας, μέσα από την ανάλυση της καλαισθητικής εμπειρίας και την τελεολογική θεώρηση του φυσικού κόσμου που δεν διέπεται απλώς από τη μηχανιστική αιτιότητα την οποία μελετά η Νευτώνεια επιστήμη. Η ενασχόληση με την τρίτη *Κριτική* είναι αναγκαία και για την κατανόηση της πρόσληψης του συνόλου του έργου του Καντ, από τους συγχρόνους και τους επιγόνους του.

Πράγματι, οι δύο πρώτες *Κριτικές* φαινόταν να καταδεικνύουν ένα χάσμα μεταξύ της θεωρητικής και της πρακτικής χρήσης του Λόγου που παραπέμπει και στη διάκριση μεταξύ φαινομένων, υποκειμένων σε αυστηρούς αιτιακούς νόμων, και νοουμένων που καθιστούν δυνατή την άσκηση έλλογης ελευθερίας, αλλά και στη σχηματική διάκριση *a priori* μορφής και υλικού της εμπειρίας, και στην όλη λειτουργία και συνεργασία των νοητικών δυνάμεων. Το χάσμα αυτό επιχειρείται να γεφυρωθεί με τη βοήθεια της κριτικής δύναμης ή ικανότητας η οποία επιτρέπει μια νέα σύλληψη της πραγματικότητας στην οποία έχει πρόσβαση ο ανθρώπινος νους

Στην τρίτη *Κριτική* αναδεικνύεται ο ρόλος των *αναστοχαστικών* κρίσεων οι οποίες μας καθοδηγούν από το επιμέρους στην αναζήτηση του καθόλου στο οποίο πρέπει να υπαχθεί -σε αντίθεση με τις καθοριστικές κρίσεις όπου είναι δεδομένο το καθόλου- και μας επιτρέπουν να εισαγάγουμε στον κόσμο των φαινομένων την έννοια της σκοπιμότητας της φύσης. Όμως πέρα από την αναγνώριση της συστηματικής τελεολογικής οργάνωσης των οργανικών όντων ο Καντ εστιάζει την προσοχή του στην αισθητική παράσταση της μορφής μιας σκοπιμότητας «χωρίς την

παράσταση ενός σκοπού» στη φύση και στην Τέχνη. Αυτή καθιστά δυνατή μια ηδονή που δεν ανάγεται στην θέληση ή την επιθυμία μας και σχετίζεται με την εναρμόνιση της φαντασίας μας με τη διάνοια, .

Η υποκειμενική αρέσκεια χωρίς κανένα συμφέρον η οποία προκαλείται από αυτό το ελεύθερο παιχνίδι των νοητικών μας δυνάμεων παρόλο που δεν υπόκειται σε έννοιες και δεν μπορεί να αποτελέσει βάση για οποιαδήποτε θεωρητική ή πρακτική γνώση συμμορφώνεται με μια αξίωση καθολικής και αναγκαίας ισχύος για όλα τα ανθρώπινα υποκείμενα. Εδώ ο Καντ διατυπώνει βασικούς *a priori* κανόνες για τον προσδιορισμό της καλαισθητικής εμπειρίας της φυσικής και της καλλιτεχνικής ομορφιάς. Τέλος περιγράφει την ιδιαίτερη πνευματική συγκίνηση που προκαλεί το συναίσθημα του *υψηλού* κατά τη συνειδητοποίηση της απεραντοσύνης και της δύναμης των φυσικών μεγεθών που μας ξεπερνούν και μας υποβάλλουν βαθύ σεβασμό.

Η καντιανή αισθητική συνιστά καθοριστικό σταθμό της εξέλιξης της νεώτερης αισθητικής και φιλοσοφίας της τέχνης. Και το εγχείρημα της τρίτης *Κριτικής* αποτελεί πηγή έμπνευσης και φορμαλιστικών θεωρήσεων και αντιλήψεων αυτονομίας της τέχνης, αλλά και της ρομαντικής παράδοσης καλλιτεχνικής δημιουργίας που εκπροσωπούν ποιητές όπως ο Σίλερ (Schiller) και ο Γκαίτε (Goethe). Η προσπάθεια υπέρβασης αντινομιών και διχοτομιών που αντιμετωπίζει ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός στην αφετηριακή του σύλληψη, ανοίγει τον δρόμο στους ιδεαλιστές επιγόνους του Καντ από τον Φίχτε (Fichte) μέχρι τον Χέγκελ (Hegel).

Στην καντιανή κληρονομιά της τελευταίας δεκαετίας του δέκατου όγδοου αιώνα ανήκουν και οι σημαντικοί οραματισμοί του φιλοσόφου της Καινιξβέργης για την διάδοση και εμπέδωση των ιδεωδών του διαφωτισμού και για μια ομοσπονδία ελεύθερων κρατών όπου θα κυριαρχεί αιώνια ειρήνη (Καντ 1971, 2006).

Στέλιος Βιρβιδάκης

Καθηγητής Φιλοσοφίας

ΕΚΠΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρουλιδάκης, Κώστας (2010), *Καντιανή ηθική*, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

Βιρβιδάκης, Στέλιος (2004), «Η παρουσία του Καντ στη σύγχρονη αγγλόφωνη φιλοσοφία: Ο μετασχηματισμός της υπερβατολογικής προσέγγισης», *Νέα Εστία*. τόμ.156, τεύχ. 1773, 798-850.

Καντ, Ι (1971), *Δοκίμια*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Ε. Παπανούτσος, Αθήνα: Δωδώνη

----- (1976-9), *Κριτική του καθαρού Λόγου*, (Υπερβατολογική Αισθητική και Υπερβατολογική Αναλυτική), εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Α.Γιανναράς, τόμ. Α και Β., Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

----- (1999), *Κριτική του καθαρού Λόγου* (Υπερβατολογική Διαλεκτική και Υπερβατολογική Μεθοδολογία), εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Μ. Δημητρακόπουλος, Αθήνα.

----- (1982), *Προλεγόμενα σε κάθε μελλοντική μεταφυσική*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Γ. Τζαβάρας, Αθήνα – Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη.

----- (1984), *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια . Γ. Τζαβάρας, Αθήνα- Γιάννινα: Εκδόσεις Δωδώνη.

----- (2002), *Κριτική της κριτικής δύναμης*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Ιδεόγραμμα.

----- (2004), *Κριτική του πρακτικού Λόγου*, μτφρ.-σημ.-επιλεγόμενα. Κ. Ανδρουλιδάκης, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία.

----- (2006), *Προς την αιώνια ειρήνη*, εισαγ.-μτφρ- σχόλια. Κ. Σαργέντης, επιστ. Επιμ. Γ. Ξηροπαϊδης, Αθήνα:: Πόλις.

----- (2007), *Η θρησκεία εντός των ορίων του Λόγου και μόνο*, μτφρ.-σημ. – επιλεγόμενα, Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Κασίρερ, Ε. (2001), *Καντ: Η ζωή και το έργο του*, εισαγ.-μτφρ.-σχόλια, Σ. Γερογιωργάκης, Αθήνα: Ινδικτος